

III Розділ: ПІДОЗРИЛИВІ ПЕРЕХОЖІ

Усе незвичайне викликає занепокоєння, бо містить непередбачувані небезпеки. Інший зовнішній вигляд і непересічні здібності часто викликають підозру про надприродне походження.

Ми часто вважаємо незвичайних людей маргіналами. Блазні, юродиві, шамани, поети і знахарі завжди були порушниками суспільних правил і норм. Вони вміли робити щось таке, що було недоступне іншим. Людей, які займалися чимось, що виходило за рамки звичайного життя, вважали небезпечними. У поп-культурі Джокер із фільмів про Бетмена, сторонній тасувальник карт, може викликати сміх, проте водночас також страх, заціпеніння і захват.

Ми боїмося того, чого не очікуємо. Ми любимо те, до чого звикли, бо відчуваємо себе у безпеці. Тому людські спільноти зазвичай обмежує те, що схоже, звичне і безпечне. Ми розуміємо мову та звичаї членів спільноти, до якої належимо. Відмінна від усталеної поведінка миттєво викликає підозру.

← **Вовкулака. У народі вірили, що вовкулака вдень є людиною, а коли виходить повний місяць, перетворюється на вовка. На німецькій ксилографії дитину вхопила людина, хвора на лікантропію**

Дивно і страшно зустрітися з тим, чого ми не можемо вмістити в знайомі нам рамки. Незвичні явища, що не залежать від волі людини, як-от крик півня серед ночі чи крик сови серед дня, неочікувана зустріч, випадково почуті слова, раптові звуки або мимовільні рухи, тлумачать як такі, що віщують невдачу, і відповідальність за них перекладають на надприродні сили.

Ми ставимося з підозрою і до інших людей. Більш здібних від нас ми підозрюємо у відьомстві або чорній магії. Часто ми звинувачуємо найбільш працьовиту й умілу господиню на селі та віримо, що іншим селянам менше пощастило з худобою саме через неї. Так вона розплачується за свою винятковість⁷².

Оскільки нам важко змиритися з тим, що сусід більш здібний, ніж ми, ми віримо, що він вступив у змову з дияволом. Раніше люди були переконані в існуванні демонів, які вміли впливати на людську заможність і суспільний статус. Вірили, що демони наділяють людей хитрістю, сміливістю, розумом і красномовством. Деякі демони обіцяли також успіх у жінок. Вірили навіть у демонів, які змушували жінок роздягатися, людей – прислужувати, а звичайні метали перетворювали на золото⁷³.

← Одним з найтипівіших пов'язаних із відьмами вірувань є те, що відьма літає на мітлі. Уявлення про магічну мітлу старе як світ. Ще в Давньому Єгипті була відома історія про учня відьми, який обернув мітлу на водоносця. Образ відьми, яка летить на мітлі, ймовірно, виник зі звичаю хазяйок залишати мітлу перед дверима на знак того, що вони пішли у справах. Мітлу могли залишити на знак відсутності також біля каміна. Коли забобонні чоловіки бачили біля каміна мітлу, вони, либонь, вірили, що відьма повернеться з нічного шабашу додому через димар. На ілюстрації відьму супроводжує чорна кішка, яку вважали відьмою в котячій подобі

Такі описи демонів зібрані в настільній книзі мага «Леметон», яка була популярною в XVII столітті. Більшість матеріалів книги датовано XIV століттям. Проте насправді у ній більше розповідається про людську заздрість, аніж про демонічну хитрість.

У Книзі Еноха зі Старого Заповіту згадано, що 200 грішних ангелів одружаться і навчать своїх жінок «чарам і закляттям», а також «зрізанню коренів і дерев». Так люди дізналися про таємниці ангелів, окультистські сили диявола і чари. Цими таємницями були тлумачення передвість і астрологічних прикмет, медицина, ботаніка, виготовлення зброї і навіть письменність. Людину аж ніяк не було створено для записування таємниць природи та внесення в неї корективів.

Однією з найвідоміших народних історій є розповідь про краківського доктора Фауста. Фауст був історичною постаттю, професором, якого звільнили з посади. У XVI столітті в німецьких шинках про нього розповідали перекази, від яких волосся ставало дибки. За кухлями пива вони все більше обростали небилицями. Подейкували, буцімто Фауст робив більші чудеса, ніж Ісус Христос, за короткий час оживляв мертвих, а одного разу навіть наслав полтергейста, щоб той тероризував монастир, бо монахи запропонували йому поганого вина.

Історії про Фауста Крістофера Марло і Гете дійшли до наших днів саме завдяки перебільшенням і небилицям. У XVI столітті вельми поширеною була віра в те, що маги й алхіміки змовилися з дияволом.

Алхіміки

Метою алхіміків було перетворити метали на золото і відшукати еліксир, який дає вічне життя. Витоки алхімії знаходимо ще в Стародавньому Єгипті.

Досить рано єгиптяни прославилися своїм умінням розрізняти і змінювати склад металів. Греки вважали, що вони використовували для цього ртуть, якою відділяли золото і срібло від руди. У результаті отримували чорну речовину, яка мала чудодійні властивості та давала життєві сили. Уміння відділяти метали називали *khemeia*, що означає виготовлення з чорного порошку речовини, відомої під назвою *kheme*. Араби додали перед назвою артикль *al*, а пізніше в європейських мовах так почали називати алхімію. Єгипет же заслужив репутацію країни, звідки походить «чорна магія»⁷⁴.

Середньовічна алхімія намагалася розгадати таємниці природи. Вірили, що і Всесвіт, і людське тіло складаються з базових елементів, якими були земля, вода, повітря і вогонь. Між найбільшими і найменшими речами у Всесвіті існував взаємозв'язок і взаємовплив.

Єдиною метою алхіміків було знайти філософський камінь, який перетворював усі метали на золото. Оскільки золото було металом, який добре витримував різний хімічний вплив, для алхіміків воно виглядало незіпсуваним і було єдиною іскрою вічності в короткому середньовічному людському житті. Вірили, що той, хто торкнеться філософського каменя, вилікується від усіх хвороб і набуде вічної молодості.

Середньовічна алхімія заклала основу хімії. Також чимало інших професій, які передбачають особливі вміння, мають магичне походження. Професії виникли з братств, які навмисно містифікували свою роботу: театр виник із містичного культу, а медицина – з таємних знахарських зілляв. Та, напевне, найособливіші уявлення пов'язані з литтям металів.

Коваль у багатьох культурах мав погану славу. За вогняну кузню і вміння змінювати форму металів його вважали магом. У міфічних історіях коваль здатен викувати будь-що, навіть людей. В античній міфології Гефест викував Пандору,

у «Калевалі» Ілмарінен – золоту жінку. Балтійсько-фінського бога ковальства звать Калевіасом. На значимість коваля у фінській міфології вказує те, що сузір'я Пояс Оріона називали Мечем Калеви, або Косою Вайнямейнена⁷⁵.

Чому ж тоді ковалів так боялись і пов'язували з магією, потойбіччям та інакшістю? Метал має багато важливих властивостей. Кування металу полегшує землеробство і забезпечує оборону від ворогів. Викувані ковалями мечі за своєю природою дволезові. Існування металів підвищує небезпеку внутрішніх конфліктів. Оскільки коваль здатний викувати зброю, якою можна чинити насильство, до нього ставляться двояко. Він насолоджується в суспільстві певними привілеями, але водночас його бояться і уникають. Його кузня часто розташована поза межами села⁷⁶.

У Біблії чітко виражена недовіра до коваля. Імена перших братів Каїна (Quain = той, хто плавить метал) і Авеля (Abel = пастух) відображають суперечливе положення коваля в кочовому суспільстві. Каїн не є традиційним кочівником, він засновник першого міста і знавець технологій. Скоєне Каїном перше вбивство відображає уявлення палестинського кочового народу про те, що всі технологічні винаходи магічні та небезпечні⁷⁷.

Аномальність і зла природа коваля часто відображені в зовнішніх рисах. Грецький бог ковальства Гефест і римський Вулкан кульгаві та потворні. Бог ковальства працює під зем-

← **Майстерня алхіміка. Стінопис Джованні Страдано. Теофраст Бомбаст Парацельс фон Гогенгайм був найвідомішим алхіміком XVI століття. Сфера його наукових інтересів охоплювала галузі від хірургії і медицини до астрології і заклинання духів. Він викликав як захоплення, так і гнів. Таким саме алхіміком з поганою репутацією був і доктор Фауст, який намагався за допомогою магії здобути багатство. Стверджували, що він продав душу дияволу**

лею подалі від людських очей. Коли грецькі моряки минали узбережжя Сицилії, вони вірили, що вулкан Етна вивергається з Гефестової кузні, де бог ковальства за допомогою циклопів кує свої витвори.

Ставлення до виняткових людей можна прослідкувати через давні табу. Полінезійське слово *tabu* означає протилежність усьому звичному. Його вживають на позначення священного, але разом із тим жакливого, надприродного, небезпечного, забороненого і нечистого. Табу – це те, до чого не можна наближатися. Табу виражається через заборони й обмеження, для яких не потрібні обґрунтування. Походження табу невідоме, але його називають найстарішим неписаним збірником законів людства. Припускають, що табу дало поштовх релігії. Табу стосується всього чистого і нечистого. Його метою є захист людей від могутньої сили, мани, яка слідкує за тим, щоб табу не порушували⁷⁸.

Правила табу пов'язані з намаганнями суспільства врівноважити і нормалізувати. Табу стало основою наших законів і заповідей. Представників незвичайних професій, таких як могильники, ковалі або омивачі тіл, вважають порушниками табу. Вони роблять те, що іншим робити заборонено. Людина, яка порушила табу, сама стає табу. Така людина просто-напросто викликає заздрість. Чому порушнику табу дозволено щось таке, що заборонено іншим?

Відьми

Люди завжди шукали цапів-відбувайлів, які, як вірили, були представниками злих сил. Знахарка, травниця або коваль могли жити спокійно, якщо приносили селу користь. Проте тільки-но спільноті починала загрожувати яка-небудь форма насильства або природний катаклізм, вона звинувачу-

вала тих, хто мав особливі вміння, у використанні таємних сил⁷⁹.

Останній суд над відьмами в Британії відбувся 1712 року. На лаві підсудних опинилася Джейн Венгам, яку вважали «розумною жінкою». Її підозрювали в тому, що вона насилала прокляття. Венгам закрили в камері після того, як у її присутності в одній служниці стався випадок. На суді Венгам звинуватили в тому, що вона перемовляється з дияволом, обертаючись кішкою. Шістнадцять людей свідчили проти неї. Стверджували, що Венгам має магічну мазь, виготовлену з розчленованих тіл, яку використовує, щоб насилати прокляття. Жінку визнали винною і засудили до смерті. Один із суддів, щоправда, засумнівався в правдивості доказів і відмінив смертний вирок. Урешті Венгам помилували. Після того, як її звільнили, виявилось, що служниця страждає на епілепсію⁸⁰.

Уявлення про літніх відьом, які варять у казанку зілля, старе як світ. У грецькому міфі про Ясона і аргонавтів відьма Медея дає своєму чоловіку Ясону різні магічні зілля і замовляння, за допомогою яких той добуває золоте руно. Медея дуже добре знається на зіллях і вміє за допомогою них робити старих молодими.

Жінки займали важливе положення в суспільстві, бо уміло користувалися піччю та вогнем. Жінка була берегинею священного вогню, вона давала життя і приховувала його таємниці. У багатьох суспільствах припускали, що жінки використовують у ритуалах лікарські трави для родючості, абортів або ініціації⁸¹. Жінок асоціювали з силами, які вважали окультними, з життям і смертю. Оскільки здатність жінок народжувати пов'язує їх з дикою природою, якою не керують закони спільноти, жінкам також доводилося піклуватися про проведення померлих в останню путь⁸². У давнину на Криті покійників хоронили літні жінки і потворні люди. Перших

боялися, бо вважали їх відьмами, які визначають, коли обірветься нитка життя⁸³. Греки називали таких жінок мойрами, тими, хто визначає долю.

У казці «Спляча красуня» зла відьма робить так, щоб принцеса заснула мертвим сном, за допомогою магічного знаряддя – веретена. Вважалося, що відьомське веретено, *rhombus*, так само впливає на життя та долю, як природа, що народжує, ростить і, врешті, вбиває збіжжя. Три богині долі уособлюють триєдність народження, життя і смерті, або минулого, теперішнього і майбутнього. Грецький поет Гесіод 2700 років тому згадує у своїх текстах трьох відьом, перша з яких пряде нитку життя і визначає момент народження, друга вирішує, яким змінам у житті судилося відбутися, а третя обриває нитку⁸⁴.

Наймогутнішою богинею долі є Геката. Вона з'являється в образі літньої потворної жінки, довкола плечей якої в'ються шиплячі змії. Дочками Гекати є Медея і Цирцея. Якщо Медея варить магічні зілля, то Цирцея зачаровує чоловіків своїми відьомськими силами так, що вони роблять все, чого вона забажає.

Також з острахом і підозрою ставилися до надто красивих людей. В античному світі вірили, що відьма, яку називали *lamia*, в образі файної жінки закохувала в себе чоловіків за

Три відьми плетуть нитку життя. Одним із найбільш знакових і зловісних місць було роздоріжжя, де розходилися в різні боки три або чотири дороги. На цьому місці існувала небезпека зустріти трьох відьом, які плели й обрубували нитку життя та визначали людські долі. Погана репутація роздоріжжя відома в усьому світі. На Шрі-Ланці вірять, що на роздоріжжі чатують демониці, які п'ють слонячу кров. Лапландці уникали роздоріж трьох доріг або стежок, оскільки вірили, що ними мандрують духи природи і лісу. Римляни і греки викликали на роздоріжжях Діану або Гекату. Німецька ксилографія

Античні греки вірили, що відьма, яку називали *lamia*, в образі красивої жінки закохувала в себе чоловіків. Прекрасноволоса Цирцея причарувала Одиссея так, що той провів на її острові цілий рік. Картина XVI століття

допомогою заклять. Закоханість уважали магічним і завжди небезпечним почуттям. За нею стояли чари відьми, якими та проти волі пристрасно приваблювала чоловіка до себе⁸⁵.

Красива людина своєю ідеальністю вселяла страх і викликала заздрість. Медея була красивою відьмою, як і прекрасноволоса Цирцея, яка ув'язнила Одиссея на своєму острові. У християнстві Люцифера інколи також описують як неймовірно красиву людину.

Ознаки зла різнилися від культури до культури залежно від того, що в тій частині світу вважали аномальним. Давній вислів каже, що рудоволосі жінки не потраплять до раю, що недвозначно вказує на те, що рудоволоса людина має злу природу. До рудоволосих людей ставилися з підозрою ще в Давньому Єгипті. Їх приносили в жертву Осірісу, адже вірили, що вони є представниками бога зла Сета, його волосся було рудим, а царство – червоною пусткою⁸⁶. Також у середньовічній Європі рудоволосих людей вважали настільки підступними і злими, що спалювали їх як відьом⁸⁷. На картинах, що зображають Юду Іскаріота, апостол, який виявився зрадником, має руде волосся.

У багатьох культурах також уважали, що ліворукі приносять нещастя. Правому і лівому, «правому» і «неправому» надавали окультного значення. У багатьох мовах слово «правий» має відтінок похвали, тоді як слово «лівий» протилежне йому й часто має відтінок ненадійності. Якщо, наприклад, пташка пролетіла повз лівого боку, це вважали поганою прикметою. Латинське слово *sinister* (лівий) означає несприятливий. У Месопотамії права рука символізувала добро, ліва – зло. Диявол сидів по ліву руку від Бога, поки його не скинули з неба. Бог незгоди Тюр у вікінгів був ліворуким. Невдачу і непорядок також пов'язують із лівою, «неправильною» ногою. Про це нагадує вислів «встати не з тої ноги», який означає,

Святий Антоній виганяє демонів. У Середньовіччі вважали, що більшість хвороб виникає внаслідок того, що тілом людини заволодів демон-зловмисник

що день ще спозранку не задався, бо людина встала з лівої ноги⁸⁸.

Зовнішність людини завжди була предметом постійної уваги. Людина, в якій бліда шкіра, повні червоні губи, довгі нігті та волохаті долоні, була вампіром. У неї погано тнуло з рота, бо вона пила вночі людську кров. У Греції навіть вірили, що синьоокі люди – вампіри або, найімовірніше, стануть ними після смерті⁸⁹. Невротичний вигляд також викликав підозру. Вирячені очі, зрослі на переніссі брови, блідість і неспокійність при світлі місяця викликали підозру, що людина вовкулака⁹⁰.

Власне, магами могли вважати всіх, хто бодай чимось відрізнявся від більшості, включаючи людей невротичних на вигляд, особливо чутливих, тих, хто мав проникливий голос і поетичний дар. Чукчі, що живуть у Сибіру, переконані, що підвищена чутливість, соромливість і вразливість – це ознаки шамана. Такого кандидата в шамани духи кликали до себе і надіялися його здібностями й талантами, необхідними для професійної діяльності⁹¹.

Дух і одержимий духом

Чилійська письменниця Ісабель Альенде стала відомою завдяки своїй книжці «Будинок духів». У книжці, дія якої розгортається в населеному духами предків будинку із заплутаним сплетінням коридорів, поєднано сни, легенди й історію. Духи родичів допомагають постраждалим унаслідок військового перевороту 1973 року і дають натхнення тим, хто його шукає.

Магічне в книжці Альенде – не лише вигадка. Авторка розповіла, буцімто щороку восьмого січня до неї зі світу духів приходять натхнення. Ця дата збігається з початком написання «Будинку духів». Відтоді Альенде починала писати свої книжки в один і той самий день. За її словами, вона лише кладе пальці на клавіатуру й чекає, коли перше речення з'явиться саме⁹². Багато художників, чиї імена ввійшли в історію, присягалися, що мають зі світом духів аналогічний зв'язок.

У багатьох культурах вірили, що психічна хвороба, епілепсія, релігійний екстаз, поетичне і мистецьке самозабуття, п'яне чи сексуальне шаленство, трансів стани та багато інших відмінних від звичайних психічних і фізичних станів були викликані тим, що в людину вселялася надприродна сила, бог, дух чи демон. Дух заволодівав людиною і рухав

її кінцівками, говорив її вустами, писав її рукою, дивився її очима й думав її мозком.

У таких випадках перешіптувалися про таємне натхнення. Для Платона натхнення було надприродним явищем, коли божество говорило устами поета. Мистецьке натхнення приходило, коли в тіло митця вселявся божественний дух (*spiritus*) творчості. В «Апології» Сократ розповідає, що джерелом його філософії був голос демона, який звелів йому шукати істину.

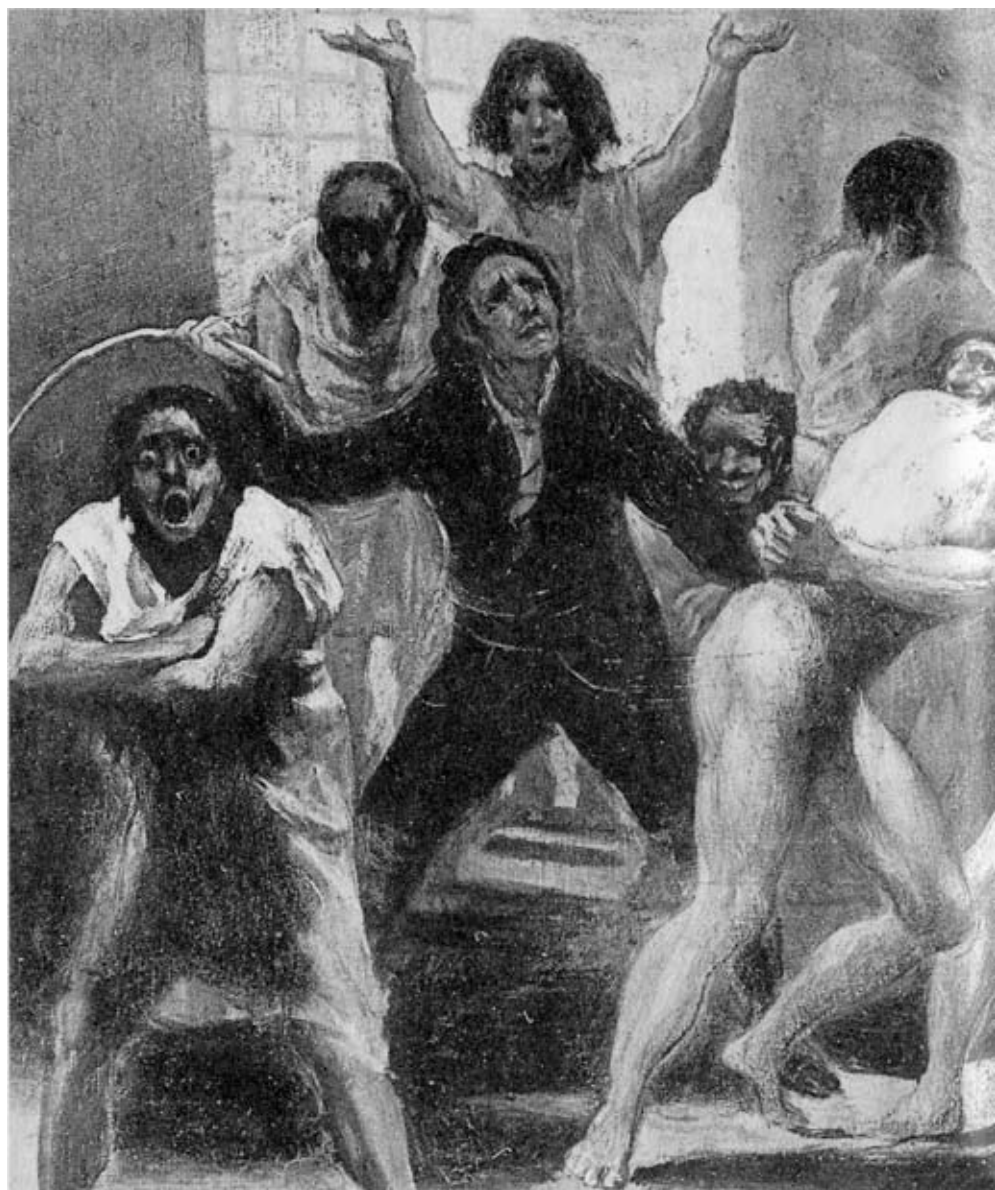
Грецьке слово *daimon* означало «знаючого духа», що був ангелом-охоронцем людини. Грецький поет Гесіод, який жив у VIII столітті до н. е., вважав, що перше і найкраще покоління людей, тобто покоління золоті доби, перетворилося на невидимих доброзичливих духів. Загалом демона не вважали ні хорошим, ні поганим, утім, із часом він набув значення злого духа. До появи християнства демонів асоціювали з грішними ангелами. Сформувався образ демона, який нашіптує капості в ліве вухо, і доброго духа, ангела-охоронця, який попереджає про їхні наслідки в праве⁹³.

Також у християнській традиції вірили в духів, які можуть заволодіти людиною. Після воскресіння Христа його послідовники стали підвладні Святому Духу й заговорили різними мовами. Здатність говорити різними мовами вважали доказом божественної присутності, адже послідовники Христа до того цими мовами не володіли. Це було дуже типово для раннього християнства⁹⁴.

У фінській мові для слова *inspiraatio* (натхнення) є власний відповідник, який означає «бути тим, у кого хтось вселився». Коли людина відчуває, що «в неї хтось вселився», це

Бісеня спокушає до позашлюбних стосунків. Ілюстрація до німецької книжки, 1478 рік

розуміють як те, що тілом людини заволодів якийсь дух⁹⁵. Особливо «одержимими» вважали психічно хворих.

У наш час у буденних розмовах ми також послуговуємося фразами, які виникли зі старих як світ уявлень і якими ми звертаємо увагу на відмінну від усталеної поведінку. Фрази типу «він сам не свій» або «що на нього найшло» нагадують про час, коли вірили, що людина, яка дивно поводить себе, або втратила душу, або в неї вселився злий чи святий дух.

Божевільня за певних ситуацій вважали ознакою божественної присутності. Божевільні були сп'янілі від божого впливу, тобто були такими з *божої волі*. Вважали, що вони мають здібності, яких звичайні люди не мали, приміром, пророчий дар.

У Середньовіччі божевільних називали блазнями і змушували носити одяг, за яким їх можна було розпізнати серед інших. Вдягнуті у костюм блазня та капелюх із бубонцями, вони насолоджувались особливими привілеями і їх не могли притягти до відповідальності за завдану шкоду⁹⁶.

У давнину вірили, що хвороба виникає, або коли душа покидає тіло, або коли в тіло вселяються злі духи. У кабалістичній літературі зазначено, що людину оточує 11 000 бісів, 1000 праворуч і 10 000 ліворуч. Невидимі демони безупинно дзижчали, як рій комах, і були весь час готові впливати на наші думки. Ознаками того, що демони вселилися в тіло, були безпричинний стогін, зміна голосу людини, піна коло рота та смикання тіла. Людина могла розуміти й говорити іноземними мовами, читати думки та мала виняткові сили⁹⁷.

Божевільня. Божевільня за певних ситуацій вважали ознакою божественної присутності, натхненням. Вірили, що людина, яка дивно поведилася, або втратила душу, або в неї вселився злий чи святий дух. Тому вважали, що божевільні були сп'янілі від божого впливу, тобто були такими з *божої волі*. Картина Гойї

Оскільки психічні і фізичні хвороби були проявом злих сил, люди спочатку просили священиків прогнати злі сили, а вже потім використовували ліки. У Середньовіччі психічно хворих людей били батогами, аби вигнати з них демонів. У католицькій церкві досі існують офіційні обряди для вигнання злих духів. Написана 1614 року книга, в якій містяться обряди екзорцизму, носить назву «Римський ритуал».

Пророчі карлики

Пророчі видіння приходили через божественні повідомлення. Вірили, що карлики мають особливий дар передбачати плани злих сил і попереджати про їхню присутність. Уважали, що через свою винятковість карлики були посередниками між цим світом і потойбіччям. Імовірно, на це переконання вплинув їхній розмір. Оскільки вірили, що карлики живуть у печерах, припускали, що вони мають зв'язок зі світом померлих⁹⁸. У Давньому Єгипті карликів тримали вдома, ніби вони були домашніми улюбленцями. Звичай тримати карликів удома дійшов також до Європи. Наприклад, данський астроном Тихо Браге, що жив у XVI столітті, мав помічника на ім'я Зеп, зі допомогою якого Браге, на своє переконання, контактував зі світом духів⁹⁹.

Завдяки своєму пророчому дару і здатності приносити удачу карлики часто здобували прихильність правителів і жили при дворі як блазні, ба навіть радники. Вони мали

Філіп IV і його придворний карлик Соплільйо. Кожен правитель, що поважав себе, мав придворного карлика або блазня. Картина де Вільяндрадо, 1618 рік

привілеї блазнів і могли привселюдно казати недозволену решті правду. Імператор Август брав карлика із собою, коли вів переговори про важливі державні справи. У Середньовіччі кожен наділений владою правитель, який себе поважав, мав придворних карликів. Подейкують, що римський кардинал Вітеллі мав аж 39 карликів. Навіть у XX столітті президент Єгипту Ґамал Абдель Насер тримав біля себе карлика на ім'я Ахмед Салам, в якого завжди питав поради у критичних ситуаціях¹⁰⁰.

Для давніх єгиптян карлики уособлювали два божества: Птаха і Беса. Птаха зображували як потворного карлика з кривими ногами й великою головою. У Беса, бога вулиць і шляхів, було перекошене обличчя, гострі вуха і зазвичай неприкритий фалос. Його зображення єгиптяни наносили на дерев'яні узголів'я. Бес і Птах захищали від злих духів, нічних жахів і поганих очей.

За цим стояло давнє уявлення про те, що незвичайний зовнішній вигляд забирав увагу злих сил від того, що ховалося за ним. Через яскраві костюми й привілейований стан карлики і придворні блазні завжди перебували в центрі уваги оточення. Вони були цапами-відбувайлами, які перебирали невдачу, що загрожувала знаті, на себе.